

บทความวิชาการ

ความสัมพันธ์ระหว่างกฎหมายกับหลักธรรมทางพุทธศาสนา

The Interplay Between Man-Made Law and Natural Law in Buddhism

วันที่รับบทความ (Received) : 2 เมษายน 2568

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 6 มิถุนายน 2568

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 14 มิถุนายน 2568

วิทยา ทองแกมแก้ว¹

Wittaya Thongkamkaew

โรงพยาบาลบ้านนาเดิม ฝ่ายเภสัชกรรมและคุ้มครองผู้บริโภค

เลขที่ 358/2 หมู่ที่ 2 ตำบลบ้านนา อำเภอบ้านนาเดิม จังหวัดสุราษฎร์ธานี 84240

Ban Na Derm Hospital, Pharmacy and Consumer Protection Department

No.358/2 Moo 2, Ban Na Subdistrict, Ban Na Derm District,

Surat Thani Province 84240

E-mail: stock_pharm@hotmail.com

¹ ผู้เขียนหลัก (first author)

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างกฎหมายที่มนุษย์บัญญัติ (Man-made Law) กับหลักธรรมทางพุทธศาสนา (Dharmic principle in Buddhism) ในบริบทของการแสวงหาความเป็นธรรมและความเที่ยงธรรมในสังคม

ผลการศึกษาพบว่า กฎหมายบ้านเมืองและหลักธรรมทางพุทธศาสนามีความสัมพันธ์ในลักษณะเกื้อกูลและเติมเต็มซึ่งกันและกัน โดยที่กฎหมายมุ่งจัดระเบียบสังคมภายนอก ในขณะที่หลักพุทธธรรมมุ่งปลูกฝังคุณธรรมภายในการศึกษาได้ชี้ให้เห็นว่ากฎหมายในฐานะ Man-made Law มีข้อจำกัดในบางกรณีที่อาจขาดความยุติธรรมหรือความเที่ยงธรรม เนื่องจากอิทธิพลของผู้สร้างหรือผู้บังคับใช้ ซึ่งอาจตกอยู่ภายใต้อคติ 4 ประการ ได้แก่ ฉันทาคติ โทสาคติ ภยาคติ และโมหาคติ ในขณะที่หลักธรรมทางพุทธศาสนาในฐานะ Natural Law มีบทบาทสำคัญในการเสริมสร้างความเป็นธรรมในสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลักพรหมวิหาร 4 อันประกอบด้วย เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขาแนวคิดเรื่องความยุติธรรมตามหลักพุทธศาสนามีความสอดคล้องกับทฤษฎีกฎหมายธรรมชาติ โดยเฉพาะในประเด็นที่ว่ากฎหมายควรตั้งอยู่บนพื้นฐานของศีลธรรมและความเป็นธรรมที่มีอยู่โดยธรรมชาติตามหลักนิติธรรม

การพัฒนาระบบกฎหมายที่บูรณาการหลักพุทธธรรมจะนำไปสู่แนวทางการสร้างกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ (Restorative Justice) ซึ่งให้ความสำคัญกับการเยียวยา การปรองดอง และการฟื้นฟูความสัมพันธ์มากกว่าการลงโทษเพื่อแก้แค้นทดแทน

คำสำคัญ : กฎหมาย; หลักธรรมทางพุทธศาสนา; ความเป็นธรรม; หลักนิติธรรม; อคติ 4

Abstract

This academic paper examines the relationship between Man-made Law (Positive Law) and Buddhist Dharmic principles within the context of seeking justice and fairness in society.

The research findings demonstrate that secular laws and Buddhist principles maintain a mutually supportive and complementary relationship. While legal systems primarily focus on regulating external social order, Buddhist principles aim to cultivate inner virtues. The study emphasizes that law, as a Man-made construct, faces inherent limitations in certain instances where it may fail to achieve justice or equity due to the influence of legislators or enforcement authorities who may be subject to the four biases (Agati): prejudice stemming from desire (Chandagati), prejudice arising from aversion (Dosagati), prejudice based on fear (Bhayagati), and prejudice resulting from delusion (Mohagati). Conversely, Buddhist principles, functioning as a form of Natural Law, play a crucial role in enhancing social justice, particularly through the Four Sublime States of Mind (Brahmaviharas): loving-kindness (Metta), compassion (Karuna), sympathetic joy (Mudita), and equanimity (Upekkha). The Buddhist conception of justice demonstrates significant alignment with Natural Law theory, especially regarding the principle that law should be founded upon morality and inherent natural justice in accordance with the Rule of Law.

The development of legal systems that integrate Buddhist principles would lead toward establishing Restorative Justice frameworks, which prioritize healing, reconciliation, and relationship restoration rather than retributive punishment.

Keywords: Law; Buddhist Principles; Justice; Rule of Law; Four Biases

1. บทนำ

การศึกษาระบบกฎหมายร่วมสมัยจำเป็นต้องพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างบทบัญญัติทางกฎหมายที่มนุษย์สร้างขึ้น (Man-Made) กับหลักการพื้นฐานกฎธรรมชาติ (natural law) โดยเฉพาะในบริบทของพุทธปรัชญา ซึ่งนำเสนอมุมมองอันลึกซึ้งเกี่ยวกับแนวคิดด้านความเป็นธรรมและความเที่ยงธรรม การวิเคราะห์ความเชื่อมโยงระหว่างระบบกฎหมายกับหลักพุทธธรรมจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการพัฒนาระบบยุติธรรมที่มีความสมดุลและยั่งยืนในสังคมปัจจุบัน กฎหมายเป็นเครื่องมือสำคัญในการกำกับดูแลและควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคม อย่างไรก็ตาม ในหลายกรณีการบังคับใช้กฎหมายอาจก่อให้เกิดความไม่เป็นธรรมหรือความไม่เที่ยงธรรมได้ โดยเฉพาะเมื่อผู้บังคับใช้กฎหมายมีอคติ หรือเมื่อตัวบทกฎหมายถูกบัญญัติขึ้นโดยปราศจากการคำนึงถึงหลักความยุติธรรมตามธรรมชาติอันเป็นรากฐานของระบบยุติธรรมที่แท้จริง ด้วยเหตุนี้ การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างกฎหมายและหลักธรรมในพุทธศาสนาจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง เนื่องจากหลักธรรมสามารถเติมเต็มช่องว่างทางกฎหมายและเสริมสร้างการบังคับใช้กฎหมายให้เป็นไปอย่างเที่ยงธรรมยิ่งขึ้น กฎหมายในฐานะเครื่องมือที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อการจัดระเบียบสังคมนั้น จำเป็นต้องยึดมั่นในหลักนิติธรรม (Rule of Law) เพื่อรักษาความสงบเรียบร้อยและคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของประชาชน แนวคิดเกี่ยวกับนิติธรรม ความยุติธรรม และความเที่ยงธรรมล้วนมีรากฐานอันลึกซึ้งในปรัชญากฎหมายและหลักคำสอนทางศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพุทธปรัชญา ซึ่งให้ความสำคัญกับหลักความไม่มีอคติ (อคติ 4) และการใช้กฎหมายอย่างเสมอภาคบนพื้นฐานของความเที่ยงธรรมที่แท้จริง

ในทางพุทธศาสนา ศีลธรรม (Sila) เป็นสิ่งสำคัญ กฎหมายที่ดีมีประสิทธิภาพและได้รับการยอมรับจากประชาชน จะต้องมີศีลธรรมเป็นองค์ประกอบเป็นที่มาของหลักการกฎหมาย (Source of Legal Principles) และศีลธรรมนี้ยังเป็นเครื่องมือในการประเมินความชอบธรรมของกฎหมาย (Standard of Legal Legitimacy) (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2540, น.78-95) พระพุทธเจ้าทรงกำหนดให้ศีล 5 ประการเป็นหลักพื้นฐานสำหรับการดำเนินชีวิตของคฤหัสถ์ซึ่งต้นกำเนิดมาจาก ศาสนาอินเดียโบราณ เช่นหลักปัจจุศีลของพราหมณ์ ซึ่งหลักการต่าง ๆ เหล่านี้ได้กลายเป็นพื้นฐานที่สำคัญของกฎหมาย ศีล 5 ประกอบด้วย ปาณาติปาตา เวรมณี (เว้นจากการฆ่าสัตว์) ทำให้เกิดกฎหมายอาญาเกี่ยวกับอาชญากรรมต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์ด้วยกันเอง หรือกับสัตว์ อทินนาทานา เวรมณี (เว้นจากการลักทรัพย์) เป็นรากฐานของกฎหมายเกี่ยวกับทรัพย์สิน การคุ้มครองสิทธิในทรัพย์สิน กาเมสุมิฉฉาจารา เวรมณี (เว้นจากการประพฤติผิดในกาม) เป็นพื้นฐานของกฎหมายครอบครัว การคงอยู่ของสถาบันครอบครัว กฎหมายเกี่ยวกับการล่วงละเมิดทางเพศ มุสาวาทา เวรมณี (เว้นจากการพูดเท็จ) เป็นรากฐานของกฎหมายเกี่ยวกับการให้การเท็จ การฉ้อโกง การหลอกลวง และความซื่อสัตย์ในสัญญา หลักสัญญาต้องเป็นสัญญาสุราเมรยมชชปมาทภูฏานา เวรมณี (เว้นจากการดื่มสุราและของมึนเมา) เป็นกฎหมายควบคุมสุราและยาเสพติด รวมถึงการคุ้มครองสังคมจากบุคคลที่มึนเมาสารเสพติด นอกจากนี้หลักไตรสิกขา ประกอบด้วยศีล สมาธิ และปัญญา เป็นองค์ประกอบสำคัญในการสร้างและใช้กฎหมายที่สมบูรณ์ ศีล (Moral Conduct)

เป็นพื้นฐานของการกำหนดพฤติกรรมที่พึงประสงค์และไม่พึงประสงค์ในกฎหมาย รวมถึงการกำหนดบทลงโทษที่เหมาะสม สมาธิ (Mental Discipline) เป็นพื้นฐานของกระบวนการพิจารณาตัดสินคดีที่ต้องการความสงบ ความมีสติ และการตัดสินใจอย่างรอบคอบ ปัญญา (Wisdom) เป็นพื้นฐานของการตีความกฎหมาย การประยุกต์ใช้กฎหมายให้เหมาะสมกับสถานการณ์ และการพัฒนาปรับปรุงกฎหมายให้ทันสมัย หลักอริยสัจ 4 ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของพุทธศาสนา สามารถนำมาประยุกต์ใช้เป็นกรอบการแก้ไขปัญหาในระบบกฎหมาย (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2548, น.201-225)

ทุกข์ (ทุกข์อริยสัจ) การรู้จักปัญหา การระบุและยอมรับปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมอย่างตรงไปตรงมา ไม่ปิดบังหรือบิดเบือนข้อเท็จจริง

สมุทัย (สมุทัยอริยสัจ) การรู้จักสาเหตุ การศึกษาวิเคราะห์รากเหง้าและสาเหตุแท้จริงของปัญหา ไม่เพียงแต่จัดการกับอาการ

นิโรธ (นิโรธอริยสัจ) การรู้ปัญหาแก้ได้ การมีศรัทธาและความมุ่งมั่นที่ว่าปัญหาสามารถได้รับการแก้ไขได้

มรรค (มรรคอริยสัจ) การรู้จักวิธีแก้ไข การกำหนดแนวทางและวิธีการแก้ไขปัญหาอย่างเป็นระบบ และยั่งยืน

ในการสร้างกฎหมายใหม่ ๆ ขึ้นมาใช้ก็ยังได้นำแนวคิดทางพุทธศาสนามาใช้ เช่น ในกฎหมายสิ่งแวดล้อมนำหลักความไม่เบียดเบียนมาใช้ กฎหมายแรงงานนำหลัก สัมมาอาชีวะ กฎหมายทางการแพทย์นำหลักของ เมตตากรุณา หรือกฎหมายการศึกษา ก็นำหลักปัญญูปารมิมามาใช้

2. หลักการ แนวคิด ทฤษฎีเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างกฎหมายกับหลักธรรมทางพุทธศาสนา

1. แนวคิดเกี่ยวกับกฎหมายธรรมชาติ

แนวคิดเรื่องกฎหมายธรรมชาติ (Natural Law) มีรากฐานสำคัญในการศึกษาปรัชญากฎหมาย โดยในบริบทของพุทธศาสนา หลักธรรมสามารถเทียบเคียงได้กับกฎหมายธรรมชาติ กล่าวคือเป็นหลักการที่ดำรงอยู่โดยธรรมชาติ ไม่ว่าจะมีการบัญญัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2551, น.28-35.), จอห์น ฟินนิส (John Finnis) นักปรัชญากฎหมายร่วมสมัย ได้อธิบายว่า กฎหมายธรรมชาติเป็นหลักการพื้นฐานของเหตุผลในทางปฏิบัติที่ชี้ว่าการกระทำของมนุษย์ไปสู่ความดีงาม ซึ่งสอดคล้องกับหลักพุทธธรรมที่มุ่งชี้แนะมนุษย์ไปสู่การกระทำที่เป็นกุศล (John Finnis, 2011, pp.85-97)

2. หลักอัมมิกกราชาในพุทธศาสนากับการปกครองโดยธรรม พระพุทธศาสนามีหลักการสำคัญเกี่ยวกับการปกครองโดยธรรม ที่เรียกว่า “อัมมิกกราชา” หรือ “ราชาผู้ทรงธรรม” ซึ่งเกี่ยวข้องโดยตรงกับการสร้างความเป็นธรรมในสังคม โดยผู้ปกครองต้องยึดหลัก “ทศพิธราชธรรม” 10 ประการโดยเฉพาะเรื่อง อวิโรธนะ และ “จักรวรรดิวัตร” 12 ประการ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่ใช้ในการปกครองบ้านเมืองให้เกิดความเป็นธรรม (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2546, น.88-92) การวิจัยของพระมหาพรหม ธรรมมหาโส พบว่า หลักอัมมิกราชามีความเชื่อมโยงกับแนวคิดสมัยใหม่เรื่อง “หลักนิติธรรม” (Rule of Law) ซึ่งเป็น

หลักการพื้นฐานของการปกครองในระบอบประชาธิปไตย โดยเฉพาะในประเด็นที่ว่าผู้ปกครองต้องอยู่ภายใต้กฎหมายเช่นเดียวกับประชาชนทั่วไป

3. หลักอคติ 4 กับความเป็นธรรมในกระบวนการยุติธรรม หลักอคติ 4 ในพุทธศาสนา ประกอบด้วย ฉันทาคติ (ลำเอียงเพราะรัก), โทสาคติ (ลำเอียงเพราะชัง), ภยาคติ (ลำเอียงเพราะกลัว) และโมหาคติ (ลำเอียงเพราะหลง) เป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อกระบวนการยุติธรรม งานวิจัยของศาสตราจารย์ ดร.คณิต ฌ นคร พบว่า หลักอคติ 4 มีความสอดคล้องกับหลักความเป็นกลางในกระบวนการยุติธรรมสมัยใหม่ (Judicial Impartiality) ซึ่งเป็นหลักประกันความเป็นธรรมในการพิจารณาคดี (คณิต ฌ นคร, 2553, น. 83-97) หลักอคติ 4 มีอิทธิพลต่อระบบกฎหมายในประเทศที่นับถือพุทธศาสนา โดยเฉพาะในการกำหนดจริยธรรมของผู้พิพากษาและนักกฎหมาย (Andrew Harding and Penelope Nicholson, 2010, pp.125-140)

4. หลักพรหมวิหาร 4 กับการเยียวยาความเสียหายในกระบวนการยุติธรรม หลักพรหมวิหาร 4 ประกอบด้วย เมตตา (ความปรารถนาให้ผู้อื่นเป็นสุข), กรุณา (ความปรารถนาให้ผู้อื่นพ้นทุกข์), มุทิตา (ความยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี) และอุเบกขา (การวางใจเป็นกลาง) เป็นหลักธรรมที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้ในกระบวนการยุติธรรมงานวิจัยของศาสตราจารย์ ดร.จุฑารัตน์ เอื้ออำนวย พบว่า หลักพรหมวิหาร 4 มีความสอดคล้องกับแนวคิดเรื่องกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ (Restorative Justice) ซึ่งเน้นการเยียวยาความเสียหายและการสร้างความปรองดองในสังคม มากกว่าการลงโทษเพื่อแก้แค้นทดแทน (Retributive Justice) (จุฑารัตน์ เอื้ออำนวย, 2548, น.42-61)

5. ทฤษฎีว่าด้วยการลงโทษในพุทธศาสนาเปรียบเทียบกับทฤษฎีการลงโทษสมัยใหม่ พุทธศาสนามีแนวคิดเรื่องการลงโทษที่ปรากฏในพระไตรปิฎก โดยเฉพาะในส่วนของ “ทัณฑสูตร” ซึ่งให้ความสำคัญกับการลงโทษที่เหมาะสม ไม่รุนแรงเกินไป และมีวัตถุประสงค์เพื่อการแก้ไขปรับปรุงผู้กระทำความผิดงานวิจัยของพระมหาบุญเลิศ อินทปญโญ พบว่า แนวคิดเรื่องการลงโทษในพุทธศาสนามีความสอดคล้องกับทฤษฎีการลงโทษเพื่อแก้ไขฟื้นฟู (Rehabilitation Theory) มากกว่าทฤษฎีการลงโทษเพื่อแก้แค้นทดแทน (Retribution Theory) โดยเน้นการให้โอกาสผู้กระทำความผิดได้กลับตัวและกลับคืนสู่สังคม (พระมหาบุญเลิศ อินทปญโญ, 2548, น.132-148) ผลการศึกษาของ Braithwaite แสดงให้เห็นว่า แนวคิดเรื่องความละอายและความรับผิดชอบ (Shame and Responsibility) ในพุทธศาสนามีความเชื่อมโยงกับทฤษฎีการลงโทษโดยการประณาม (Shaming Theory) แต่เน้นการประณามที่นำไปสู่การรื้อฟื้นความสัมพันธ์ (Reintegrative Shaming) มากกว่าการประณามที่นำไปสู่การตีตรา (Stigmatizing Shaming) (John Braithwaite, 1989, pp.75-83)

6. กฎหมายในประเทศที่มีพุทธศาสนาเป็นศาสนาหลัก เช่น ไทย ศรีลังกา พม่า และภูฏาน พบว่าแต่ละประเทศมีการนำหลักพุทธธรรมมาประยุกต์ใช้ในการดำเนินการทางกฎหมายที่แตกต่างกันไป เช่น ประเทศภูฏานมีการนำหลักพุทธธรรมมาใช้ในระบบกฎหมายอย่างเด่นชัดจนที่สุด ผ่านแนวคิดเรื่อง “ความสุขมวลรวมประชาชาติ” (Gross National Happiness) ซึ่งเป็นหลักการพัฒนาประเทศที่ตั้งอยู่บน

พื้นฐานของพุทธศาสนา (Rebecca Redwood French, 1995, pp.15-35) ระบบกฎหมายของศรีลังกามีการผสมผสานระหว่างหลักพุทธธรรมกับระบบกฎหมายจารีตประเพณี (Customary Law) และกฎหมายแบบตะวันตก โดยเฉพาะในกฎหมายครอบครัวและมรดก (Laksiri Jayasuriya, 2008, pp.41-74)

7. การประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมในกระบวนการยุติธรรมไทยการศึกษาของรองศาสตราจารย์ ดร.ไพโรจน์ อารักษ์า พบว่า ประเทศไทยมีการนำหลักพุทธธรรมมาประยุกต์ใช้ในกระบวนการยุติธรรมหลายรูปแบบ เช่น โครงการนำหลักพุทธธรรมมาใช้ในการบำบัดฟื้นฟูผู้ต้องขังในเรือนจำ การนำแนวคิดเรื่องกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์มาใช้ในการไกล่เกลี่ยข้อพิพาท การบรรจุหลักพุทธจริยธรรมในหลักสูตรการฝึกอบรมผู้พิพากษาและอัยการ (ไพโรจน์ อารักษ์า, 2556, น.52-68) ข้อค้นพบสำคัญจากงานวิจัยของศาสตราจารย์ ดร.วีระชาติ เปรมานนท์ แสดงให้เห็นว่า การนำหลักพุทธธรรมมาประยุกต์ใช้ในกระบวนการยุติธรรมไทยยังอยู่ในระดับของการส่งเสริมจริยธรรมส่วนบุคคลของผู้ปฏิบัติงานในกระบวนการยุติธรรมมากกว่าการปฏิรูปเชิงโครงสร้างหรือการเปลี่ยนแปลงกฎหมายอย่างเป็นระบบ (วีระชาติ เปรมานนท์, 2555, น.475-493)

3. ความสัมพันธ์ระหว่างกฎหมายกับหลักธรรมทางพุทธศาสนา

พุทธศาสนามองว่า กฎหมายและหลักธรรมต่างมีเป้าหมายร่วมกันในการรักษาความสงบเรียบร้อย ส่งเสริมการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ และคุ้มครองสิทธิขั้นพื้นฐานของมนุษย์ หลักพุทธธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “ธรรมวินัย” นั้น สะท้อนให้เห็นถึงการผสมผสานระหว่างหลักการทางจริยธรรม (พระวินัย) กับกฎระเบียบทางสังคม (วินัย) ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญของการสร้างสังคมที่มีความเป็นธรรม (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2551, น.25-40) พบว่า มีความสัมพันธ์กันสามแนวทางหลัก ๆ คือ การสร้างสรรค์ (Creative Dimension) ที่กฎหมายและหลักธรรมได้ช่วยกันส่งเสริมการสร้างแนวทางในการปฏิบัติตัวให้เป็นไปตามธรรมชาติ ไม่คัดหรือฝืนจากธรรมชาติ ต่อมา คือ การเสริมสร้าง (Reinforcing Dimension) ซึ่งจะพบว่าหลักธรรมคำสอนจะทำให้กฎหมายมีความมั่นคงหรือได้รับการเคารพจากประชาชนหรือกลุ่มคนในรัฐหรือประเทศนั้น และประการสุดท้าย คือ การตรวจสอบ (Checking Dimension) โดยหลักธรรมจะทำหน้าที่ตรวจสอบความชอบธรรมของกฎหมายนั้นเพราะหากกฎหมายที่ออกมา ไม่ชอบธรรมก็จะคัดต่อหลักธรรม จากการศึกษาพบว่า แนวคิดเรื่องความยุติธรรมตามหลักพุทธศาสนามีความสอดคล้องกับทฤษฎีกฎหมายธรรมชาติ โดยเฉพาะในประเด็นที่ว่ากฎหมายควรตั้งอยู่บนพื้นฐานของศีลธรรมและความเป็นธรรมที่มีอยู่โดยธรรมชาติ (วิชัย ศรีรัตน์, 2556, น.519-545) กล่าวคือ ในทรรศนะทางพุทธศาสนา กฎหมายที่มนุษย์บัญญัติขึ้นควรตั้งอยู่บนหลักการสำคัญ ดังนี้

- 1) กฎแห่งกรรม (กัมมวิปากะ) ที่ว่าด้วยการกระทำและผลของการกระทำ
- 2) ความไม่เบียดเบียน (อหิงสา) อันเป็นหลักการพื้นฐานของการอยู่ร่วมกัน
- 3) ความเมตตากรุณา (เมตตา-กรุณา) ซึ่งเป็นพื้นฐานของการปฏิบัติต่อกันในสังคม (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2546, น.102-105)

ตัวอย่างของความสัมพันธ์ระหว่างกฎหมายกับหลักธรรม

1. ในระบบศาลยุติธรรมทางอาญา กฎหมายอาญาไทยมาตรา 78 ที่กำหนดเรื่องการอโหสิกรรม เนื่องจากความเบาปัญญา สะท้อนหลักธรรมเรื่องการให้อภัยและการสำนึกผิดตามหลักพุทธศาสนา โดยศาลสามารถลดโทษหากผู้กระทำความผิดแสดงการสำนึกผิดอย่างแท้จริง ที่มีได้ปฏิบัติตามหลัก “ปาปเทสนา หรือกาลามสูตร” (หลักให้ผู้ฟังใช้ ปัญญาและเหตุผล ในการพิจารณาสิ่งที่ได้ยิน ได้ฟัง หรือได้รับรู้) ปรากฏในพุทธธรรม

2. ในระบบยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ เป็นกระบวนการยุติธรรมที่มุ่งเน้นการฟื้นฟูความสัมพันธ์ระหว่างผู้เสียหายกับผู้กระทำความผิด สะท้อนหลักธรรม “สังคหวัตถุ 4” ที่ว่าด้วยการสร้างความสามัคคีในสังคม รักษาความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างบุคคลกับสังคมประกอบด้วย การให้หรือการลดความเห็นแก่ตัว (ทาน) การพูดจาไพเราะ เป็นมิตรและไว้วางใจ (ปิยวาจา) การประพฤติเพื่อประโยชน์ส่วนรวม ช่วยเหลือสังคม (อัตถจริยา) และการปฏิบัติเสมอภาค เท่าเทียม เคารพซึ่งกันและกัน (สมานัตตตา)

3. ในกฎหมายแรงงาน โดยรวมจะมีการคุ้มครองแรงงาน โดยมีการกำหนดค่าจ้างขั้นต่ำ ชั่วโมงการทำงาน และสิทธิประโยชน์พื้นฐาน สะท้อนหลักธรรม “สัมมาอาชีวะ” (การประกอบอาชีพชอบ) และหลัก “ทินสังวร” (การรู้จักประมาณ) ที่เน้นความสมดุลระหว่างการทำงานกับการพักผ่อนเพื่อรักษาสุขภาพร่างกายไม่ให้ตัวถูกจ้างเห็นแก่เงินจนทำให้ร่างกายทรุดโทรมส่งผลให้ต้องนำเงินที่ได้มารักษาตนเอง

4. ข้อจำกัดของกฎหมายกับหลักธรรมในการเสริมสร้างความยุติธรรม

จากการหลักการและแนวคิดข้างต้นจะพบว่า กฎหมายในฐานะที่มนุษย์สร้างขึ้น (man-made law) มีข้อจำกัดในบางกรณีที่อาจขาดความยุติธรรมหรือความเที่ยงธรรม เนื่องจากอิทธิพลของผู้สร้างหรือผู้บังคับใช้ (สมภาร พรหมทา, 2553, น.67-92)สามารถจำแนกได้เป็น 4 อย่างคือ ด้านโครงสร้าง (Structural Limitations) ที่เกิดจากความไม่สมบูรณ์ของระบบกฎหมาย ด้านการตีความ (Interpretive Limitations) ที่เกิดจากการตีความที่แตกต่างกัน ด้านการบังคับใช้ (Enforcement Limitations) ที่เกิดจากการนำไปปฏิบัติที่เสมอภาคหรือขัดต่อหลักนิติธรรม (Rule of Law)และด้านสุดท้ายทางด้านจริยธรรม (Ethical Limitations) ที่เกิดจากการขาดพื้นฐานทางจริยธรรมบทบาทของกฎหมายในมุมมองพุทธศาสนาจึงมิใช่เพียงการลงโทษผู้กระทำความผิด แต่ยังรวมถึงการส่งเสริมให้เกิดการสำนึกผิด การชดใช้ และการแก้ไขฟื้นฟูผู้กระทำความผิดให้กลับคืนสู่สังคมได้อย่างมีคุณค่า แนวคิดเรื่อง บทลงโทษตามพระโอัยการกรมศักดิ์ ซึ่ง บทลงโทษจะหนักเบาไม่เท่ากันตาม ลำดับศักดิ์นา เช่นคนที่ศักดิ์นาสูง ทำผิดอาจจะชดใช้เงินอย่างเดียว ไม่มีการเชี่ยนตี เน้นย้ำการลงโทษที่มีความพอเหมาะพอควร ไม่รุนแรงจนเกินไป และมีเป้าหมายเพื่อการแก้ไขปรับปรุงมากกว่าการแก้แค้นทดแทน อย่างไรก็ตาม ระบบลำดับศักดิ์นาดังกล่าวข้างต้น จะสะท้อนหลักความเมตตาในการลงโทษ แต่ก็ขัดแย้งกับหลักความเสมอภาค (สมานัตตตา)การวางตนเสมอกันในพุทธธรรม ซึ่งเน้นว่ามนุษย์ทุกคนมีความเท่าเทียมกันในการบรรลุธรรม ความขัดแย้งนี้แสดงให้เห็นถึงความ

จำเป็นในการปรับปรุงระบบกฎหมายให้สอดคล้องกับหลักธรรมอย่างสมบูรณ์ยิ่งขึ้นในขณะที่ natural law ซึ่งสะท้อนถึงหลักธรรมในพุทธศาสนามีบทบาทสำคัญในการเสริมสร้างความเป็นธรรมในสังคม

ซึ่งมีตัวอย่างที่พบได้ เช่น

1. กรณีการบังคับใช้กฎหมายแบบไม่ได้วิเคราะห์สาเหตุที่แท้จริงหรือต้นเหตุที่สำคัญ เช่น กรณีที่มีการจับกุมยาเสพติดมึนเน้นแต่จะจับกุมเฉพาะผู้เสพแต่ไม่ได้ดำเนินการถึงผู้ค้า ซึ่งขัดต่อหลัก “สัมมาทิฐิ” (ความเห็นชอบ) ที่ต้องเห็นสาเหตุที่แท้จริงของปัญหา แล้วเข้าดำเนินการ

2. กรณีการออกกฎหมายที่ขาดการพิจารณาผลกระทบ ต่อประชาชน เช่น การปิดถนนเพื่อก่อสร้างโดยไม่จัดเส้นทางสำรอง หรือจัดการจราจร สะท้อนให้เห็นถึงการขาดหลัก “กรุณา” และ “อุเบกขา” ที่ต้องพิจารณาความทุกข์ของผู้อื่นร่วมด้วยแม้ว่าจะมีอำนาจก็ตาม

5. หลักอคติ 4 และหลักพรหมวิหาร 4 กับการเสริมสร้างความยุติธรรมในกระบวนการยุติธรรม

การบูรณาการหลักพุทธธรรม โดยเฉพาะหลักอคติ 4 และหลักพรหมวิหาร 4 เข้ากับระบบกฎหมายไทย จะช่วยส่งเสริมหลักนิติธรรมและความยุติธรรมในสังคมไทยให้มีความเข้มแข็งยิ่งขึ้น (คณิต อนุสร, 2553, น.78-92) หลักอคติ 4 ประกอบด้วย

- 1) ฉันทาคติ คือ ความลำเอียงเพราะชอบ
- 2) โทสาคติ คือ ความลำเอียงเพราะชัง
- 3) โมหาคติ คือ ความลำเอียงเพราะหลง หรือเพราะความเขลา
- 4) ภยาคติ คือ ความลำเอียงเพราะกลัว

การปราศจากอคติทั้ง 4 นี้ เป็นพื้นฐานสำคัญของการบังคับใช้กฎหมายอย่างเป็นธรรม ในขณะที่หลักพรหมวิหาร 4 ซึ่งประกอบด้วย เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา จะช่วยเสริมสร้างมิติด้านมนุษยธรรมในกระบวนการยุติธรรม (พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส, 2556, น.1-22)

6. ความท้าทายและแนวทางการบูรณาการหลักพุทธธรรมกับระบบกฎหมายร่วมสมัย

ความท้าทายสำคัญในการประยุกต์หลักพุทธธรรมกับระบบกฎหมายร่วมสมัย คือ การรักษาสมดุลระหว่างการบังคับใช้กฎหมายอย่างเคร่งครัดกับการคำนึงถึงหลักมนุษยธรรมและความเมตตา กรุณา นอกจากนี้ ยังมีประเด็นเรื่องการปรับใช้หลักการทางพุทธศาสนาซึ่งมีรากฐานทางจริยธรรม และศีลธรรมให้เข้ากับระบบกฎหมายสมัยใหม่ที่มีแนวโน้มความเป็นทางการและกระบวนการทางเทคนิค (ไพโรจน์ อาจรรักษ์, 2556, น.45-62)

ในสังคมปัจจุบัน แนวทางการผสมผสานระหว่างหลักพุทธธรรมกับระบบกฎหมายอาจปรากฏในรูปแบบของกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ (Restorative Justice) ซึ่งเน้นการเยียวยาความเสียหาย การปรองดอง และการคืนความสัมพันธ์ที่ดีให้แก่ผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่าย (จุฑารัตน์ เอื้ออำนวย, 2548, น.35-58) แนวคิดนี้สอดคล้องกับหลักพุทธธรรมเรื่องความเมตตา กรุณาและการไม่เบียดเบียน โดยมุ่งแก้ไขปัญหาระบบที่รากเหง้าแทนการเพียงจัดการกับผลปลายทาง

7. รัฐธรรมนูญของประเทศไทย ปี 2560 มาตรา 67 กับการออกกฎหมาย

เนื่องจากประเทศไทย มีผู้นับถือศาสนาพุทธเป็นจำนวนมากเป็นเหตุให้มีการเขียนการคุ้มครองพระพุทธศาสนาไว้ในรัฐธรรมนูญ โดยเน้นย้ำในเรื่องคำสอนของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ซึ่งการคุ้มครองพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทนั้น ต้องมีปัจจัยหลายประการด้วยกันเช่น การกำหนดให้รัฐต้องส่งเสริมการศึกษาและการเผยแผ่หลักธรรมของพระพุทธศาสนาเถรวาท “เพื่อให้เกิดการพัฒนาจิตใจและปัญญา” นั้น สอดคล้องกับแนวคิดเรื่อง Natural Law การออกกฎหมายให้สอดคล้องกับหลักคำสอนทางพุทธศาสนา เช่นการพระราชบัญญัติคุ้มครองพระพุทธศาสนา พ.ศ. 2562 เพื่อเป็นมาตรการและกลไกในการป้องกันมิให้มีการบ่อนทำลายพระพุทธศาสนาไม่ว่าในรูปแบบใด (รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2560, มาตรา 67) และในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ปี 2560 มาตรา 67 ยังเปิดโอกาสให้นำหลักธรรมทางพุทธศาสนามาบูรณาการในการออกกฎหมาย โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาจิตใจและปัญญา ซึ่งสะท้อนแนวคิดของ Dharmic Law แนวคิดกฎหมายที่มีรากฐานจาก ศาสนาธรรมะในเอเชียใต้ โดยเฉพาะ ฮินดู พุทธ เซน และซิกข์ ที่เน้นการปกครองด้วยธรรม และการกำหนดให้ “ส่งเสริมให้พุทธศาสนิกชนมีส่วนร่วมในการดำเนินมาตรการหรือกลไกดังกล่าวด้วย” สร้างกลไกการมีส่วนร่วมของประชาชนในการบังคับใช้กฎหมาย ซึ่งสอดคล้องกับหลักการปกครองแบบประชาธิปไตยและหลักสังฆาธิปไตยในพุทธศาสนา (วิทยา วิศิษฐ์ศรี, 2563, น.78-95) แต่การนำมาตรา 67 มาปฏิบัติใช้ในทางกฎหมายยังคงมีความท้าทายในการสร้างสมดุลระหว่างการคุ้มครองศาสนากับการรับรองสิทธิเสรีภาพของประชาชน โดยเฉพาะเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็นและเสรีภาพทางศาสนา ซึ่งจำเป็นต้องมีการตีความที่รอบคอบเพื่อไม่ให้เกิดการใช้กฎหมายในทางที่เป็นการจำกัดสิทธิอย่างไม่เป็นธรรม (สุรัชย์ โลอ่อน, 2564, น.23-41)

8. บทวิเคราะห์

ความสอดคล้องระหว่างหลักกฎหมายธรรมชาติกับหลักพุทธธรรม นำเสนอมุมมองที่น่าสนใจเกี่ยวกับความสอดคล้องระหว่างหลักกฎหมายธรรมชาติและหลักพุทธธรรม ซึ่งสามารถขยายการวิเคราะห์ให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้นในประเด็นเกี่ยวกับลักษณะสากลและข้ามวัฒนธรรม (Universal and Cross-cultural) ของพุทธธรรมในฐานะ Natural Law หลักกฎหมายแห่งกรรม (กัมมวิปากะ) มีความสอดคล้องกับแนวคิดของนักปรัชญากฎหมายธรรมชาติตะวันตกอย่าง John Finnis ที่เสนอว่ากฎหมายธรรมชาติคือหลักการพื้นฐานของเหตุผลในทางปฏิบัติที่ชี้นำการกระทำของมนุษย์ไปสู่ความดีงาม

อย่างไรก็ตาม ยังมีความแตกต่างที่สำคัญระหว่างแนวคิดกฎหมายธรรมชาติในปรัชญาตะวันตกกับพุทธปรัชญา โดยเฉพาะในประเด็นเรื่องที่มาของความยุติธรรม ในขณะที่ปรัชญาตะวันตกมักอ้างอิงถึงเหตุผลสากล (Universal Reason) หรือเจตจำนงสวรรค์ (Divine Will) พุทธศาสนากลับมองว่าความยุติธรรมเป็นผลของการฝึกฝนพัฒนาจิตและปัญญาของมนุษย์เอง ความแตกต่างนี้มีนัยสำคัญต่อการทำความเข้าใจรากฐานทางปรัชญาของระบบกฎหมายในสังคมที่ได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนา

ข้อจำกัดของการประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมในระบบกฎหมายสมัยใหม่แม้บทความจะชี้ให้เห็นถึงประโยชน์ของการนำหลักพุทธธรรมมาประยุกต์ใช้ในระบบกฎหมาย แต่ยังมีข้อจำกัดและความท้าทายในทางปฏิบัติ โดยเฉพาะในสังคมพหุวัฒนธรรมและพหุศาสนา การนำหลักพุทธธรรมมาเป็นรากฐานของระบบกฎหมายอาจนำมาซึ่งคำถามเกี่ยวกับความเป็นกลางทางศาสนาของรัฐและการเคารพความหลากหลายทางความเชื่อประเด็นสำคัญที่ควรพิจารณาเพิ่มเติม คือ การหาจุดสมดุลระหว่างหลักการทางพุทธศาสนาที่มีลักษณะเป็นอุดมคติกับความเป็นจริงของสังคมร่วมสมัยที่มีความซับซ้อนและหลากหลาย รวมถึงการพิจารณาว่าสามารถถ่ายทอดแนวคิดเชิงนามธรรมของพุทธธรรม เช่น อนิจจัง ทุกขัง และ อนัตตา ให้อยู่ในรูปของบทบัญญัติทางกฎหมายที่เป็นรูปธรรมได้อย่างไร

การประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมในกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ จุดแข็งที่โดดเด่น คือ การเชื่อมโยงหลักพุทธธรรมกับแนวคิดเรื่องกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ (Restorative Justice) ซึ่งเป็นแนวโน้มสำคัญในการพัฒนาระบบการยุติธรรมร่วมสมัย การวิเคราะห์เชิงลึกเกี่ยวกับรูปแบบเฉพาะของกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ที่ได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนาในประเทศไทยและประเทศอื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จะช่วยเสริมความเข้าใจในประเด็นนี้กรณีศึกษาที่เป็นรูปธรรมของการนำหลักพุทธธรรมมาประยุกต์ใช้ในกระบวนการยุติธรรม เช่น โครงการนำหลักพุทธธรรมมาใช้ในการบำบัดฟื้นฟูผู้ต้องขังในเรือนจำ หรือการไกล่เกลี่ยข้อพิพาทตามแนวพุทธในชุมชน จะช่วยแสดงให้เห็นถึงผลลัพธ์ที่เป็นรูปธรรมและปัจจัยแห่งความสำเร็จหรือล้มเหลว มิติระหว่างประเทศของการบูรณาการหลักพุทธธรรมกับระบบกฎหมาย การวิเคราะห์ในมิติระหว่างประเทศของการบูรณาการหลักพุทธธรรมกับระบบกฎหมาย โดยเฉพาะการเปรียบเทียบระหว่างประเทศไทยกับประเทศพุทธศาสนาอื่น ๆ เช่น ศรีลังกา พม่า ภูฏาน และญี่ปุ่น ซึ่งมีแนวทางในการประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมในระบบกฎหมายที่แตกต่างกัน จะช่วยให้เห็นภาพที่ชัดเจนยิ่งขึ้นเกี่ยวกับความเป็นไปได้และข้อจำกัดของการบูรณาการหลักพุทธธรรมกับระบบกฎหมายในบริบทที่แตกต่างกัน

ผลเสียจากการไม่นำหลักพุทธธรรมมาประยุกต์ใช้

ด้านระบบยุติธรรม การลงโทษที่เน้นการแก้แค้นหรือแยกบุคคลออกจากสังคม มากกว่าการฟื้นฟู ทำให้ผู้กระทำผิดไม่ได้รับการพัฒนาจิตใจ การขาดกระบวนการสร้างการสำนึกผิด เป็นเหตุให้มีการกระทำผิดซ้ำและการเน้นการป้องกันด้วยการข่มขู่มากกว่าการสร้างจิตสำนึกที่ดีก็จะทำให้ไม่เกิดความยั่งยืนในการบังคับใช้กฎหมาย

ด้านสังคม การขาดความเชื่อมโยงระหว่างกฎหมายกับจริยธรรม ทำให้เกิดการหาช่องว่างของกฎหมายมีการค้นหาช่องว่าง เพื่อหลบหลีกกฎหมาย และกลายเป็นเป็นการหลีกเลี่ยงการถูกจับได้คือการไม่ผิดจนทำให้ขาดการคำนึงถึงหลักกฎหมายแห่งกรรม และยังขาดความเมตตากรุณาในการบังคับใช้กฎหมาย ยิ่งจะทำให้สังคมเกิดความวุ่นวาย เลื่อมล้ำไม่เท่าเทียมกันได้

ด้านการพัฒนาประเทศ ขาดความยั่งยืนในการพัฒนา เนื่องจากขาดการมีส่วนร่วมของประชาชนอย่างแท้จริง ไม่เข้าใจหลัก สังคหวัตถุ การขาดความสมดุลระหว่างการพัฒนาเศรษฐกิจกับการรักษาสิ่งแวดล้อม

9. สรุปและข้อเสนอแนะ

การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างกฎหมายที่มนุษย์บัญญัติ (Man-made Law) กับหลักธรรมทางพุทธศาสนา (Dharmic Principle in Buddhism) เผยให้เห็นถึงบทบาทสำคัญของหลักธรรมทางพุทธศาสนาในการเสริมสร้างความยุติธรรมและความเที่ยงธรรมในระบบกฎหมาย โดยเฉพาะเมื่อกฎหมายอาจขาดความเป็นธรรมเนื่องจากอคติหรือการไม่คำนึงถึงหลักธรรมชาติ หลักธรรมทางพุทธศาสนา เช่น หลักอคติ 4 ที่ช่วยรักษาความเป็นกลางในกระบวนการยุติธรรม และหลักพรหมวิหาร 4 ที่ส่งเสริมความเมตตา กรุณาและการเสียสละ ล้วนมีบทบาทสำคัญในการปรับสมดุลและเติมเต็มช่องว่างทางกฎหมาย นอกจากนี้ แนวคิดเรื่องกฎแห่งกรรม ความไม่เบียดเบียน และการปกครองโดยธรรมตามหลักธัมมิกราชายังสะท้อนถึงการผสมผสานระหว่างกฎหมายกับศีลธรรมเพื่อสร้างสังคมที่มีความสงบสุขอย่างยั่งยืน การบูรณาการหลักพุทธธรรมเข้ากับระบบกฎหมายร่วมสมัย เช่น กระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ จึงเป็นแนวทางสำคัญในการพัฒนาระบบกฎหมายที่ไม่เพียงแต่เคร่งครัดในกระบวนการ แต่ยังคำนึงถึงคุณค่าความเป็นมนุษย์และความยุติธรรมที่แท้จริง

ผู้เขียนเสนอแนะว่า ควรนำหลักธรรมทางพุทธศาสนาเข้ามาประยุกต์ใช้ร่วมกับกฎหมาย เพื่อลดปัญหาอคติและสร้างสังคมที่มีความยุติธรรมอย่างแท้จริง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกระบวนการยุติธรรมของไทย ซึ่งมีรากฐานทางวัฒนธรรมที่เชื่อมโยงกับพุทธศาสนาอยู่แล้ว

จากการวิเคราะห์ข้างต้น มีข้อเสนอแนะเชิงนโยบายที่สำคัญดังนี้:

1. การปฏิรูปการศึกษากฎหมาย ควรบรรจุหลักพุทธธรรมที่เกี่ยวข้องกับความยุติธรรมและจริยธรรมเข้าไปในหลักสูตรการศึกษากฎหมายทุกระดับ โดยเฉพาะในระดับอุดมศึกษาและการฝึกอบรมผู้ประกอบการวิชาชีพกฎหมาย
2. การพัฒนาระบบยุติธรรมชุมชนตามแนวพุทธ ควรส่งเสริมการพัฒนาระบบยุติธรรมชุมชนที่นำหลักพุทธธรรม โดยเฉพาะหลักสังคหวัตถุ 4 และหลักพรหมวิหาร 4 มาประยุกต์ใช้ในการไกล่เกลี่ยและระงับข้อพิพาทในระดับท้องถิ่น
3. การปฏิรูประบบการลงโทษ ควรปรับปรุงระบบการลงโทษให้สอดคล้องกับหลักพุทธธรรม โดยมุ่งเน้นการแก้ไขฟื้นฟูผู้กระทำผิดและการเยียวยาผู้เสียหายมากกว่าการลงโทษเพื่อแก้แค้นทดแทน
4. การวิจัยและพัฒนาตัวชี้วัดความยุติธรรมตามแนวพุทธ ควรมีการวิจัยและพัฒนาตัวชี้วัดความยุติธรรมตามแนวพุทธ เพื่อใช้ในการประเมินประสิทธิภาพและประสิทธิผลของกระบวนการยุติธรรมที่บูรณาการหลักพุทธธรรม

5. การส่งเสริมความร่วมมือระหว่างประเทศพุทธศาสนา ควรส่งเสริมความร่วมมือระหว่างประเทศพุทธศาสนาในการแลกเปลี่ยนประสบการณ์และแนวปฏิบัติที่ดีในการบูรณาการหลักพุทธธรรมกับระบบกฎหมายและกระบวนการยุติธรรม

โดยสรุป การบูรณาการหลักพุทธธรรมเข้ากับระบบกฎหมายไทยจะช่วยส่งเสริมหลักนิติธรรมและความยุติธรรมในสังคมไทยให้มีความเข้มแข็งยิ่งขึ้น โดยเฉพาะในบริบทของสังคมไทยซึ่งมีรากฐานทางวัฒนธรรมที่เชื่อมโยงกับพุทธศาสนา การผสมผสานทั้งสองมิตินี้อย่างสมดุลจะนำไปสู่ระบบยุติธรรมที่มีความเป็นธรรมและความเที่ยงธรรมอย่างแท้จริงในสังคม

10. เอกสารอ้างอิง

- คณิต ฒ นคร. (2553). *กฎหมายกับความยุติธรรม* (พิมพ์ครั้งที่ 4). วิญญูชน.
- จุฑารัตน์ เอื้ออำนวย. (2548). *กระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์: การปรับกระบวนการยุติธรรม ไทย*. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- ชัชวาลย์ วงศ์ประเสริฐ. (2543). *การศึกษาคุณภาพทางเศรษฐกิจของครอบครัวชาวนาไทย: กรณีศึกษาเฉพาะบ้านหนองประดู่ ตำบลหนองชุมพล อำเภอยาย้อย จังหวัดเพชรบุรี* [ปริญญานิพนธ์ปริญญา ดุษฎีบัณฑิต]. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- ไพโรจน์ อาจารย์. (2556). การประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมในกระบวนการยุติธรรมไทย. *วารสารกระบวนการยุติธรรม*, 6(3), 45-62.
- ไพศาล วงศ์ประเสริฐ. (2543). *การศึกษาคุณภาพทางเศรษฐกิจของครอบครัวชาวนาไทย: กรณีศึกษาเฉพาะบ้านหนองประดู่ ตำบลหนองชุมพล อำเภอยาย้อย จังหวัดเพชรบุรี* [ปริญญานิพนธ์ปริญญา ดุษฎีบัณฑิต]. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2546ก). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* (พิมพ์ครั้งที่ 11). มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2546ข). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม* (พิมพ์ครั้งที่ 12). มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2551). *นิติศาสตร์แนวพุทธ* (พิมพ์ครั้งที่ 7). มูลนิธิพุทธธรรม.
- พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส. (2554). พุทธสันติวิธี: การบูรณาการหลักการและเครื่องมือจัดการความขัดแย้ง. *วารสารพุทธศาสนศึกษา*, 18(1), 5-30.
- วิชัย ศรีรัตน์. (2556). ปรัชญากฎหมายธรรมชาติดับพุทธจริยศาสตร์. *วารสารนิติศาสตร์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*, 42(3), 519-545.
- วิทยา วิศิษฐ์ศรี. (2563). "การมีส่วนร่วมของประชาชนในการคุ้มครองพระพุทธศาสนา: กรณีศึกษามาตรา 67 แห่งรัฐธรรมนูญ." *วารสารนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*, 49(2), 78-95.
- วีรชาติ เปรมานนท์. (2555). พุทธจริยศาสตร์กับการพัฒนากฎหมายไทย. *วารสารนิติศาสตร์*, 41(3), 467-488.

- สมภาร พรหมทา. (2553). ข้อจำกัดของกฎหมายและบทบาทของศีลธรรมในการควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์: มุมมองทางพุทธปรัชญา. *วารสารปรัชญาและศาสนา*, 5(2), 67-92.
- Bowers, K. L., et al. (1999, August). *FYI on Where to Start – Bibliography of Internet Working Information*. NISINFO@NIS.NSF.NET. Message: Get RFC1175.TXT-1.
- Braithwaite, J. (1989). *Crime, Shame and Reintegration*. Cambridge University Press.
- Davies, J. E., Wisdom, S., & Creaser, C. (2000). *Out of Sight but Not out of Mind: Visually Impaired People's Perspectives of Library and Information Services*. LISU.
- Finnis, J. (2011). *Natural Law and Natural Rights* (2nd ed.). Oxford University Press.
- French, R. R. (1995). The Golden Yoke: The Legal Cosmology of Buddhist Tibet. *Cornell Law Faculty Publications, Paper 1017*, 15-35.
- Harley, D., & Henke, J. (2007, March-April). Toward an Effective Understanding of Website Users: Advantages and Pitfalls of Linking Transaction Log Analyses and Online Surveys. *D-Lib Magazine*, 13(3-4).
- Harding, A., & Nicholson, P. (Eds.). (2010). *New Courts in Asia*. Routledge.
- Jackson, M. H., et al. (n.d.). *Action Research in Higher Education; Exploration of a Methodology for Program Evaluation*. George Mason University.
- Jayasuriya, L. (2008). Buddhism, Politics, and Statecraft. *International Journal of Buddhist Thought and Culture*, 11, 41-74.
- Merritt, J. S. (2007). *Action Research in Higher Education; Exploration of a Methodology for Program Evaluation*. George Mason University.